

Przeglądy i komentarze

POLITYCZNE ZNACZENIE ZRZESZENIA NIEMIECKICH ZWIĄZKÓW ZAWODOWYCH W RFN

WSTĘP

W burżuazyjnym państwie niemieckim ruch związkowy ma kilkudziesięcioletnią tradycję. Najważniejszą rolę w tym ruchu odgrywały zawsze socjaldemokratyczne związki zawodowe. Do chwili ich rozwiązania w 1933 r. przez reżim hitlerowski stanowiły najpoważniejszą siłę społeczną w Republice Weimarskiej. Porażka konformistycznej koncepcji funkcjonowania socjaldemokratycznych związków zawodowych w Republice Weimarskiej spowodowała ich polityczną reorientację w RFN. Próba społeczno-politycznej radykalizacji związków zawodowych złączonych w Zrzeszeniu Niemieckich Związków Zawodowych (*Deutscher Gewerkschaftsbund* — DGB) zakończyła się jednak fiaskiem. DGB bowiem od chwili swego powstania przeszedł określoną ewolucję, której następstwem była rezygnacja ze społecznego radykalizmu i dostosowania się do systemu politycznego i społeczno-ekonomicznego panującego w RFN.

Przejęcie steru rządów przez socjaldemokratów umocniło polityczną pozycję DGB, jednocześnie jednak ograniczyło zdolność politycznego a także i społecznego manewru. Prosocjaldemokratyczny ruch związkowy — ze względu na swoje liczne związki z SPD — stał się bowiem ważnym czynnikiem stabilizacji społecznej w RFN.

W artykule niniejszym podjąłem zadanie analizy ewolucji programowej DGB w celu wskazania na główne elementy koncepcji ruchu zawodowego pracobiorców w bońskim państwie. Ponadto wskazuję na faktyczny zakres powiązań DGB z partią socjaldemokratyczną, co nie pozostaje bez wpływu na polityczną pozycję DGB; jej znaczenie w strukturze politycznej RFN w poważnym stopniu jest bowiem uzależniona od dwóch czynników: ideologicznej koncepcji ruchu związkowego i jego powiązań z partiami politycznymi.

Analiza wskazanych aspektów, prowadzona na przykładzie DGB, jest reprezentatywna dla całego ruchu pracobiorców w RFN. DGB jest bowiem nie tylko najważniejszą centralą związkową¹ ale także reprezentuje — pomimo swego konformizmu — w pewnej mierze postępowy program społeczny i ekonomiczny, nie zważając swojej działalności jedynie do ekonomicznej reprezentacji interesów swoich członków.

¹ Oprócz DGB funkcjonują w RFN jeszcze inne organizacje związkowe: Chrześcijańskie Zrzeszenie Związków Zawodowych (*Christliche Gewerkschaftsbund*, dalej CGB) zrzeszające około 260 tys. członków; Niemieckie Zrzeszenie Pracowników (*Deutsche Angestelltengewerkschaft* — DAG) zrzeszające około 454 tys. członków; Niemiecki Związek Urzędników (*Deutscher Beamtenbund* — DBB) zrzeszający około 728 tys. członków; Niemieckie Zrzeszenie Pracowników Handlu i Przemysłu (*Deutscher Handels- und Industrieangestelltenverband* — DVH) zrzeszające około 60 tys. członków; Związek Zawodowy Policjantów (*Gewerkschaft der Polizei* — GdP) zrzeszający około 125 tys. członków (na podstawie: *Auf dem Weg in dem Gewerkschaftsstaat*, Hrsg. Institut der deutschen Wirtschaft. Köln 1974, s. 66 oraz B. Otto, *Gewerkschaftsbewegung in Deutschland, Entwicklung, geistige Grundlagen, aktuelle Politik*. Köln 1975, s. 113).

Spośród 8 735 479 członków związków zawodowych w RFN, DGB zrzesza 7 364 912, co stanowi 82% ogółu². W zróżnicowanej strukturze ruchu związkowego reprezentuje nie tylko największą w państwie grupę pracobiorców — bo prawie 33% wszystkich zatrudnionych — lecz także reprezentatywnie odzwierciedla najważniejsze grupy społeczne pracowników najemnych.

TABELA I

Stan zorganizowania związkowego w poszczególnych grupach zawodowych na dzień 31 XII 1973 r.³

Grupy zawodowe	Liczba zatrudnionych w tys.	Ogólny stan zorganizowania w zw. zaw. w %	Udział poszczególnych zw. zaw. w grupach zawodowych w %					
			DGB	CGB	DAG	DBB	DHV	GdP
Robotnicy	12 096	44,5	98,2	1,5	—	0,3	—	—
Pracownicy najemni (umysłowi)	8 285	21,7	67,1	5,0	25,3	2,6	—	—
Urzędnicy	1 959	76,4	33,0	2,0	—	43,0	8,6	8,4
Razem	22 330							

Zrzeszenie Niemieckich Związków Zawodowych stanowi także poważną siłę finansową i gospodarczą, zarządzającą i kontrolującą majątek związkowy rzędu 3,5 mld DM⁴.

1. EWOLUCJA PROGRAMOWA DGB

Zrzeszenie Niemieckich Związków Zawodowych stanowi tylko w pewnym zakresie kontynuację socjaldemokratycznego ruchu związkowego w Niemczech, ukształtowanego w historycznych warunkach ubiegłego stulecia. Przerwa w działalności związków zawodowych, spowodowana rozwiązaniem w 1933 r. socjaldemokratycznych organizacji związkowych (chrześcijańskie związki zawodowe zostały włączone do nazistowskiego Frontu Pracy — *Arbeitsfront*), skończyła się z chwilą upadku III Rzeszy Niemieckiej. Gorzkie doświadczenie z okresu Republiki Weimarskiej, głównie ugodowa postawa kierownictwa *Allgemeiner Deutscher Gewerkschaftsbund* — *ADGB*⁵ wobec ruchu narodowo-socjalistycznego, miały wyraźny wpływ na radyka-

² Według stanu z 31 XII 1975 (za:) D. Schuster, *Die deutsche Gewerkschaftsbewegung*, DGB, Düsseldorf 1976, s. 161.

³ Za: *Auf dem Weg...*, op. cit., s. 116. W 1976 r. liczba zatrudnionych wzrosła o 4 tys., co nie zmienia wskazanych w tabeli proporcji. Por. Presse- und Informationsamt der Bundesregierung, *Bonner Almanach 1977*, Bonn 1977, s. 343.

⁴ Wpływy DGB wynosiły w 1973 r. 98 951 tys. DM (w tym 87 176 tys. DM ze składek członkowskich), zaś wpływy zrzeszonych w DGB organizacji szacuje się na około 600 mln rocznie. Ponadto DGB i jej organizacje członkowskie zarządzają i kierują podległymi im przedsiębiorstwami gospodarczymi, ubezpieczeniowymi, konsumenckimi oraz czwartym co do wielkości w RFN bankiem, razem o majątku 3,5 mld DM, a także je kontrolują (za: *Geschäftsbericht des Bundesvorstandes*. Düsseldorf 1972 - 1974, s. 299; oraz H. U. Niedenhoff, *Die unbekannte Macht, Unternehmer DGB*. Köln 1975, s. 13 i nast.).

⁵ Powszechnie Zrzeszenie Niemieckich Związków Zawodowych (*Allgemeiner Deutscher Gewerkschaftsbund*) funkcjonując od 1919 r. jako centrala socjaldemokratycznych związków zawodowych, podjęło w 1933 r. kontakty z NSDAP, zrywając swoje związki z ówczesną SPD. Bliżej: B. Otto, *Gewerkschaftsbewegung in Deutschland...* op. cit., s. 89.

lizację poglądów pozostałych przy życiu działaczy związkowych. Zaważyło to w poważnym stopniu na późniejszym programie DGB.

Szybko rozwijający się jednolity ruch związkowy w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec kontrolowany był przez władze poszczególnych mocarstw⁶. Nie były one jednak zainteresowane w jego ponadstrefowym rozwoju. Z chwilą powstania RFN zaistniały warunki do zjednoczenia działających organizacji związkowych. Pierwszy kongres zachodnioniemieckich związków zawodowych, który odbył się w listopadzie 1949 r. w Monachium, powołał Zrzeszenie Niemieckich Związków Zawodowych. W jego skład weszło 16 (według gałęzi przemysłu) zorganizowanych organizacji związkowych. Zrzeszały one w tym czasie około 4,9 mln członków⁷. Program podstawowy (*Grundsatzprogramm*), uchwalony na pierwszym kongresie w Monachium, był nacechowany dużym radykalizmem społecznym. Jego platformę stanowiły żądania: prowadzenia gospodarki planowej (*Wirtschaftsplanung*), uspołecznienia podstawowych gałęzi gospodarki narodowej (*Überführung der Schlüsselindustrie in Gemeineigentum*) oraz wprowadzenia współdecydowania zatrudnionych w zarządzaniu środkami produkcji.

Związki zawodowe zgrupowane w DGB przyjęły za cel swojej działalności przebudowę nowo powstałego państwa zachodnioniemieckiego. Miało ono zapewnić pełne zatrudnienie, zagwarantować podstawowe potrzeby i sprawiedliwość społeczną⁸. Uproszczeniem byłoby jednak ocenianie tego programu jako w pełni radykalnego, stanowił on bowiem swoiste połączenie socjaldemokratycznej doktryny społecznej z hasłami „socjalizmu katolickiego”, przy akceptacji — przyjętego w Ustawie Zasadniczej — burżuazyjnego ustroju społeczno-politycznego⁹.

Pierwszym sukcesem DGB w realizacji tego programu było przyjęcie przez Bundestag w 1951 r. ustawy o współdecydowaniu *Mitbestimmung* w przedsiębiorstwach przemysłu stalowego, żelaznego i górniczego¹⁰. W rok później w konfrontacji z konserwatywnym rządem Adenauera doszło jednak do pierwszej poważniejszej porażki DGB w walce o realizację tego programu. W dużym stopniu zaciążyła ona na realizacji dalszych zasad programowych ruchu związkowego. W 1952 r. — mimo zdecydowanej opozycji DGB — parlament uchwalił ustawę o ustroju przedsiębiorstw (*Betriebsverfassungsgesetz*)¹¹.

Nowe przepisy wzmacniały władzę pracodawców w przedsiębiorstwie, przy jednoczesnym ograniczeniu dostępu do niego związków zawodowych. Współdecydowanie zaś zatrudnionych w zarządzaniu zakładem pracy zostało sprowadzone do ograniczonego przedstawicielstwa w radach nadzorczych (1/3 ich składu) i powołaniu rad zakładowych (w skład jej wchodziło w 2/3 przedstawiciele załóg, a w 1/3 przedstawiciele pracodawców) o bardzo wąskim zakresie kompetencji. Porażka SPD w wyborach z 1953 r., w których DGB zaangażowało cały swój autorytet po stronie socjaldemokratów, spowodowała częściową rezygnację z radykalnych założeń programowych i przyspieszenie procesu adaptacji socjaldemokratycznego ruchu związkowego w bur-

⁶ E. Schmidt, *Die verhinderte Neuordnung 1945 - 1952*. Frankfurt a. Main 1970, ss. 25, 37 i nast., a także: J. Kolb, *Metallgewerkschaften in der Nachkriegszeit*. Frankfurt a. Main 1970, s. 13.

⁷ Patrz: *Deutscher Gewerkschaftsbund, Gründungskongress 1949, Protokoll*, a także: D. Schuster, *Die deutschen Gewerkschaften seit 1945*. Stuttgart 1974, s. 30 i nast.

⁸ DGB, *Gründungskongress 1949, Protokoll*, s. 318 i nast.

⁹ Per. W. D. N a r r, *CDU-SPD, Programm und Praxis seit 1945*. Stuttgart 1966, s. 82 i nast.

¹⁰ *Gesetz über die Mitbestimmung der Arbeitnehmer in der Aufsichtsräten und Vorständen der Unternehmen der Bergbaus und der Eisen und Stahl erzeugende Industrie vom 21. Mai 1951* (BGBl. I, s. 374).

¹¹ *Betriebsverfassungsgesetz vom 10. November 1952* (BGBl. I, s. 681).

żuazyjnym państwie zachodniemieckim. Wtedy też RFN wkraczała w szybkim tempie w okres wzrostu gospodarczego. Związkowy program walki o demokratyzację systemu gospodarczego nie znajdował właściwego rezonansu społecznego. Kierownictwo *DGB* znalazło się w krytycznej sytuacji.

„Z dyskusji bowiem wyłaniało się następujące rozeznanie: stosunek sił między kapitałem a pracą uległ wyraźnej zmianie, byłoby więc utopią wierzyć, że będzie można w najbliższej przyszłości realizować postulaty monachijskiego programu o nowy porządek gospodarczy”¹².

W *DGB* zdecydowano się na istotny zwrot programowy, co ogłoszono w dniu 1 maja 1955 r.¹³ w tzw. programie działania (*Aktionsprogramm*). Do ważniejszych postulatów zaliczono wtedy:

— skrócenie czasu pracy do pięciu dni w tygodniu przy niezmiennym wynagrodzeniu i ośmiogodzinnym dniu pracy;

— systematyczną podwyżkę wynagrodzeń dla wszystkich grup pracobiorców przy jednoczesnym zagwarantowaniu jednakowego wynagrodzenia dla kobiet i mężczyzn, wypłaty urlopowej, gratyfikacji gwiazdkowej i wynagrodzenia w przypadkach zachorowań robotników;

— zabezpieczenie społeczne, przez co rozumiano zapewnienie miejsc pracy, odpowiednie zasiłki dla bezrobotnych, w razie wypadku lub choroby, a także ubezpieczenie na starość;

— polepszenie warunków pracy oraz możliwość kształcenia młodocianych.

W praktyce społeczno-politycznej oznaczało to rezygnację z odgrywania poważniejszej roli politycznej w państwie, zakres przyjętych żądań bowiem sprowadzał *DGB* jedynie do roli reprezentowania pracobiorców wobec kapitału. Formalno-prawne ramy tej funkcji wyznaczył już wcześniej federalny ustawodawca, wprowadzając w życie na mocy ustawy z 1949 r.¹⁴ układy zbiorowe. Aczkolwiek program zasadniczy nie został formalnie uchylony, w konfrontacji z programem działania stracił na znaczeniu. Kierownictwo *DGB* wiązało z tym ostatnim nadzieje na przezwycięzenie stagnacji organizacyjnego rozwoju oraz społecznej bierności swoich członków.

Ostateczna reorientacja programowa *DGB* nastąpiła w 1963 r. na kongresie w Düsseldorfie¹⁵. W nowym programie zasadniczym ustosunkowano się do panującego systemu społeczno-gospodarczego i określono podstawowe cele jego funkcjonowania:

- pełne zatrudnienie i stały wzrost gospodarczy;
- sprawiedliwy podział dochodów i majątku (*Vermögen*);
- stabilizacja wartości pieniądza;
- zabezpieczenie środków znajdujących się w rękach kapitału przed nadużyciem;
- międzynarodowa współpraca gospodarcza.

Przyjęto, że odpowiednimi — do realizacji wymienionych celów — środkami będą m. in.:

— ramowe planowanie ekonomiczne ze zróżnicowanym rachunkiem gospodarczym oraz budżet połączony z wytycznymi dla przedsiębiorstw gospodarki państwowej, jak i orientacyjnymi wskaźnikami dla podmiotów gospodarki prywatnej;

¹² Z przemówienia O. Brennera, przewodniczącego Związku Zawodowego Metalowców (cyt. za: D. Schuster, *Die deutschen Gewerkschaften...*, op. cit., s. 47).

¹³ Blücher, D. Schuster, *Die deutschen Gewerkschaften...*, op. cit., s. 48.

¹⁴ *Tarifvertragsgesetz vom 9. IV. 1949. des Wirtschaftsrates des Vereinigten Wirtschaftsgebietes* (WIGBL, s. 55), ujednoczone dla całej federacji przez *Bundesgesetz über die Erstreckung des Tarifvertragsgesetzes vom 23. IV. 1953* (BGBl, s. 156).

¹⁵ *Grundsatzprogramm des DGB. Düsseldorf 1973* (Nachdruck).

- dostosowanie finansów i polityki podatkowej do celów koniunkturalnej stabilizacji;
- elastyczne kierowanie inwestycjami przez podejmowane politycznie środki podatkowe i kredytowe w ramowym planowaniu ekonomicznym przy zachowaniu autonomii inwestycyjnej pracobiorców;
- utrzymanie i wzmocnienie konkurencji przez odpowiednią politykę państwa;
- utrzymanie i rozszerzenie publicznej własności na przedsiębiorstwa gospodarcze;
- nadzór nad siłami gospodarczymi według odpowiedniego systemu metod kontroli;
- równe współdecydowanie zatrudnionych w kierowaniu prywatnymi, publicznymi i spółdzielczymi przedsiębiorstwami.

Zaakceptowany w Düsseldorfie program wyraża stan przemian w kierowanym przez DGB — ruchu związkowym. Cele wytyczone w Monachium przyjęto jako środki, które w zgodzie z panującym systemem społeczno-gospodarczym mają służyć strategii stabilizacji gospodarczej RFN.

Z programu tego wyraźnie wynika jego doktrynalne założenie. Duchowym „ojcem” programu był bowiem John Maynard Keynes, którego teoria znalazła tam reprezentatywne odbicie. Immanentną cechą nowego programu była daleko posunięta heterogeniczność, ponieważ wiele jego podstawowych sformułowań, konformistycznych wobec burżuazyjnego państwa, mogłoby z powodzeniem występować w programie przedsiębiorców.

Nowy katalog zasad i środków programowych stanowił ofertę kooperacji zgłoszoną pod adresem państwa i przedsiębiorców. Niełatwe jest jednak określenie genezy tego zjawiska. Oprócz teorii funkcjonalnych¹⁶ czy innych, wyrażających się po prostu czystym pragmatyzmem, na uwagę zasługuje polityczna teoria „manipulacji”. Zdaniem jej przedstawicieli konformizm DGB:

„narodził się na podstawie przemian w substancji tradycyjnych związkowych wyobrażeń o charakterze kapitalistycznego społeczeństwa. Zamiast wyobrażenia kapitalizmu trapionego kryzysami, który tendencyjnie zagraża demokracji i wolnościom politycznym, podstawiono określenie 'nowoczesnego społeczeństwa przemysłowego', zawierające wizję technokratycznego modelu planującego kapitalizmu, który jakoby jest w stanie nie tylko sprawiedliwie zabezpieczyć interesy mas pracujących, lecz także umacniać demokrację polityczną”¹⁷.

Manipulacji przemian w świadomości miała służyć odpowiednia frazeologia düsseldorfskiego programu. „Konflikty społeczne” zastąpiono „pluralizmem wyrównywanych interesów” (*Pluralität ausgleichbarer Interessen*), zaś wcześniej stawianą tezę o „absolutnej tożsamości państwa i gospodarki” wyparła idea „państwa jako obrońcy i 'piastuna' wspólnego dobra”. W programie odnajdujemy także przykłady krytyki współczesnego kapitalizmu. Nie odgrywają one jednak większej roli w jego ogólnie konformistycznych ramach.

Dokonana w 1963 r. zmiana społeczno-politycznej orientacji związków zawodowych, zorganizowanych w DGB, stanowi do chwili obecnej obowiązujący kierunek programowy tej organizacji.

Program zasadniczy uzupełniają kolejne programy działania, określając bieżące

¹⁶ Bliżej: A. Mayer, *Theorie zum Funktionswandel der Gewerkschaften*. Köln 1973, s. 7 i nast.

¹⁷ J. Bergmann, O. Jacobi, W. Müller-Jentsch, *Gewerkschaften in der Bundesrepublik*. Frankfurt-Köln 1975, s. 138.

zadania związków zawodowych. Przyjęty w 1965 r. program działania¹⁸ zawiera następujące postulaty poprawy warunków pracy: czterotygodniowe urlopy, wprowadzenie zakładowej służby zdrowia, płacy — zagwarantowanie trzynastej pensji, odpowiednie wynagrodzenie za godziny nadliczbowe, przygotowania do zawodu, zapewnienie urlopów szkoleniowych, wprowadzenie szkoły dziesięcioletniej oraz zabezpieczenia na starość — ustanowienia zmiennej granicy przejścia na emeryturę.

W 1972 r. IX Kongres DGB uchwalił kolejny program tego rodzaju¹⁹. Jego postulaty dadzą się ująć w dwie grupy problemów. Pierwsza dotyczy przemian w strukturze społecznej, druga zawiera zadania polepszenia jakości życia. O ile w pierwszej skoncentrowano się na problemie współdecydowania *Mitbestimmung* i korekty podziału dochodów (*Vermögensverteilung*), o tyle w drugiej dominują żądania korekty prawa najmu i własności ziemi (*Bodenrecht*) oraz problemy zanieczyszczenia naturalnego środowiska człowieka. W programie powtórzono także postulaty dotychczas nie zrealizowane.

Polityka reform społecznych, realizowana przez DGB, odniosła w ostatnich latach, szczególnie w okresie rządów koalicji SPD/FDP, pewne sukcesy. Na skutek inicjatywy i nacisku DGB, Bundestag znowelizował przepisy dotyczące szkolenia zawodowego (*Berufsbildungsgesetz*), ubezpieczenia emerytalnego i zabezpieczenia chorobowego (*Lohnfortzahlungsgesetz*) oraz ochrony młodocianych (*Jugendarbeitsschutzgesetz*). W ten sposób zrealizowano wiele postulatów zawartych w programach działania²⁰. Najpoważniejszym sukcesem DGB było jednak doprowadzenie po pięciu latach konsultacji do zmiany ustawy o ustroju przedsiębiorstw z 1952 r.²¹, która to zmiana podniosła znaczenie związków zawodowych w zakładach pracy oraz doprowadziła do rozszerzenia „kwalifikowanego współdecydowania” (*Mitbestimmung*)²² na przedsiębiorstwa zatrudniające przeszło dwa tysiące osób. Kolejne sukcesy DGB w dziedzinie reform umocniły wśród „konserwatywnej” części funkcjonariuszy i działaczy związkowych przekonanie o potrzebie kontynuacji tej linii programowej.

„Mimo różnicy poglądów, podstawowe zadanie związków zawodowych — jako organizacji samopomocy i przedstawicielstwa interesów zatrudnionych — w konfrontacji z pracodawcami nie straciło na znaczeniu. Oznacza to, że walka o lepsze warunki pracy i wyższe zarobki pozostaje dalej centralnym problemem związkowej działalności”²³.

Przedstawiona funkcja „społecznego partnera” (*Sozialpartner*) państwa i przedsiębiorców zakłada stałe polepszanie systemu przez reformy. Natrafia ona jednak coraz częściej na krytykę „lewego skrzydła” DGB. Nie udaje się bowiem uniknąć stwierdzenia, że:

„podniesienie standardu życia warstw nieuprzywilejowanych nie zmienia w decydujący sposób układu panujących stosunków (*Herrschaftsverhältnisse*) [...] W rzeczywistości bowiem jesteśmy (mimo wysokiej konsumpcji — przyp. W.G.) jeszcze znacznie oddaleni od humanitarnego społeczeństwa, które naprawdę będzie każdemu gwarantowało szansę wolnego rozwoju”²⁴.

¹⁸ DGB Aktionsprogramm 65, Hrsg. DGB, Düsseldorf 1966.

¹⁹ DGB Aktionsprogramm 72. W: G. Leminsky, B. Otto, *Politik und Programmatik des Deutschen Gewerkschaftsbundes*. Köln 1974, s. 63, i nast.

²⁰ Blżej: D. Schuster, *Die deutschen Gewerkschaften...*, op. cit., s. 70 i nast.

²¹ *Betriebsverfassungsgesetz vom 15. Januar 1972*. (BGBl, I, s. 13).

²² Przez pojęcie to rozumie się w literaturze zachodnoniemieckiej współuczestnictwo pracobiorców (parytetowe) w radach nadzorczych przedsiębiorstw. Jego rozszerzenie wprowadzają przepisy ustawy o współdecydowaniu (*Mitbestimmung*) z 22 marca 1976 r. W: Presse- und Informationsdienst der Bundesregierung, „Bulletin” nr 31/1976, s. 295.

²³ D. Schuster, *Die deutschen Gewerkschaften...*, op. cit., s. 104.

²⁴ O. Vetter, z przemówienia na Kongresie DGB w 1971 r. W: *Protokoll DGB-Kongress 1971*, s. 33.

Sceptycyzmowi oceny nie towarzyszy jednak radykalizm proponowanych rozwiązań. Kierownictwo DGB, stojąc na gruncie legalności i wierności systemowi, deklaruje jedynie koncepcję społecznych przemian na drodze ewolucji.

„Związki zawodowe nie są rewolucyjne. Nie mogą one jednak zrezygnować z wpływu na dynamikę przemian społecznych w celu realizacji swojej społeczno-reformistycznej koncepcji. Rozwija się ona zaś we wzajemnym związku codziennej pracy z pozaparlamentarnym wpływem. przez zakładowe i ponadzakładowe reprezentowanie interesów zatrudnionych, w drodze rokowań i akcji”²⁵.

2. ZRZESZENIE NIEMIECKICH ZWIĄZKÓW ZAWODOWYCH A SYSTEM WŁADZY

Spśród złożonego kompleksu zagadnień składających się na ocenę wpływu DGB na sferę politycznego funkcjonowania państwa, podjęto jedynie dwa jego aspekty:

— ustalenie rzeczywistego znaczenia DGB w parlamencie federalnym w celu określenia instytucjonalnej sfery wpływów związkowych,

— związek z partiami politycznymi, szczególnie z SPD w celu określenia skuteczności jednego z pozaparlamentarnych sposobów oddziaływania na system władzy.

a. DGB a Bundestag

W literaturze przedmiotu miernikiem wpływu związków zawodowych w Bundestagu jest statystyczna analiza zorganizowania posłów w ruchu związkowym. Stan ten przedstawiają tabele 2 i 3.

TABELA 2

Stan zorganizowania posłów w związkach zawodowych²⁶

Kadencje Bundestagu	I 1949	II 1953	III 1957	IV 1961	V 1965	VI 1969	VII 1972
Ogólna liczba* posłów	420	506	519	521	518	518	518
Ogólna liczba posłów zorganizow. w zw. zaw.	115	194	202	222	242	286	318
% posłów organiz. w związkach	27,4	38,3	38,9	42,6	46,7	55,2	61,4

* Liczone razem z przedstawicielami Berlina Zachodniego.

Oprócz stałego wzrostu liczby posłów Bundestagu, zorganizowanych w związkach zawodowych, charakterystyczny jest wysoki stopień przynależności członków frakcji SPD do DGB, podczas gdy członkowie pozostałych frakcji bardziej równomiernie reprezentują inne związki zawodowe. Należy jeszcze uzupełnić, że wśród posłów VII kadencji Bundestagu znajduje się 22 pełniących odpowiedzialne funkcje w ruchu związkowym (*Hauptsamtliche*) przy tym 19 z nich jest członkami SPD, zaś pozostali należą do CDU/CSU. Podczas ostatnich trzech kadencji daje się zauważyć wśród członków frakcji SPD tendencja do wycofywania się członków kierownictwa DGB z pracy parlamentarnej. O ile bowiem w V kadencji 28 członków frakcji SPD

²⁵ E. Loderer, przewodniczący Związku Zawodowego Metalowców (cyt. za: „Gewerkschafts-Spiegel” nr 19/1972, s. 30).

²⁶ Za. K. H i r c h e, *Gewerkschaften im Siebten Deutschen Bundestag*. „Gewerkschaftliche Monatshefte” nr 1/1973, s. 83.

TABELA 3

Członkowie VII Bundestagu według przynależności partyjnej i związkowej²⁷

Partie liczba czł. frakcji	SPD		CDU/CSU		FDP		Razem	
	242	% zor. w zw. zaw.	234	% zor. w zw. zaw.	42	% zor. w zw. zaw.	518	% zor. w zw. zaw.
DGB	222	91,8	24	10,2	4	9,7	250	48,2
DAG	4	1,7	5	2,1	1	2,4	10	2,0
GdP	1	0,4	—	—	—	—	—	0,2
CGB	—	—	13	5,6	—	—	13	2,5
DBB	4	1,7	26	11,1	2	4,8	32	6,2
DjV	6	2,5	4	1,7	2	4,8	12	2,3
Razem	237	97,6	72	30,8	9	21,5	318	61,4

pełniło ważne funkcje w DGB i ich związkach, to w VI kadencji było ich tylko 25, zaś w Bundestagu VII kadencji żaden z członków kierownictwa DGB (DGB Vorstand) nie pełni obowiązków posła²⁸.

Wnioskowanie o wpływie związków zawodowych, a DGB w szczególności, na działalność Bundestagu na podstawie ilościowej analizy stanu zorganizowania jej członków może prowadzić do błędnych ocen.

„Olbrzymia większość członków partii zorganizowanych w związkach zawodowych nie stanowi określonego przedstawicielstwa interesów. Przy ustalaniu linii działania frakcji odgrywają wprawdzie pewną rolę poglądy posłów będących jednocześnie funkcjonariuszami związków zawodowych, jednakże w praktyce, np. w czasie debaty nad ustawą o stanie wyjątkowym, czy też przy innych okazjach, w przypadku konfliktu interesów związków i partii, zawsze opowiadają się oni po stronie partii”²⁹.

Wynika to ze stanu instytucjonalizacji partii politycznych w systemie politycznym RFN, określonej przez doktrynę burżuazyjną mianem „państwa partyjnego”³⁰. Zgodnie bowiem z praktyką polityczną RFN, poseł podporządkowany jest swojej frakcji i jego związek z kierownictwem partii jest znacznie większy niż z wyborcami. Argumentu prawicy o dominacji DGB w Bundestagu, określonym często mianem „parlamentu związków zawodowych” (Gewerkschaftsparlament) nie wykracza więc poza ramy uproszczonej propagandy. W sytuacji parlamentu „partyjnego” trudno mówić o szczególnym stopniu instytucjonalizacji wpływów DGB na jego działalność, w tym znaczeniu, że wykraczałaby ona poza formalnie dozwolone ramy funkcjonowania zorganizowanych grup interesów w stosunkach z władzą ustawodawczą.

b. DGB a SPD

Zgodnie ze statutem, DGB jest organizacją „niezależną od rządów, partii, Kościoła, administracji i pracodawców”³¹. Wskazana zasada jest w RFN warunkiem *sine qua non* uznania organizacji pracobiorców za związek zawodowy³². Z tego powodu powią-

²⁷ Za: *Auf dem Wege...*, Hrg. Institut der deutschen Wirtschaft, op. cit., s. 110.

²⁸ H. H. Hartwich, *Gewerkschaften und Parteien. Die aktuellen Probleme im Licht politikwissenschaftlicher Untersuchung und Konzeptionen*. „Gewerkschaftliche Monatshefte” nr 4/1974, s. 229 i nast.

²⁹ U. Jaeggi, *Macht und Herrschaft in der Bundesrepublik*. Frankfurt a. Main 1969, s. 69.

³⁰ Patrz: G. Leibholz, *Verfassungsstaat — Verfassungsrecht*. Stuttgart 1973, s. 23 i nast.

³¹ Paragraf 2 pkt 2b Satzung des DGB, Düsseldorf 1974, s. 4.

³² Bliżej: Hueck-Hipperdey, *Grundriss des Arbeitsrecht*. Berlin 1970, s. 173 i nast.

zania związków zawodowych z partiami politycznymi stanowią pozainstytucjonalną sferę stosunków w państwie. Organizacyjnie jest ona określana przez stan podwójnego członkostwa oraz przenikanie się aparatu funkcyjnego związków zawodowych i partii. W sferze działania wyznaczają ją zbieżności programowe i uwarunkowania doktrynalno-ideologiczne. Przemiany społeczno-polityczne wpływają zaś na stan różnych układów i sojuszy, determinowanych zbieżnością bliższych i dalszych celów.

Kierownictwo *DGB* od początku stało na stanowisku, że „niezależność” nie oznacza politycznej neutralności. Na gruncie przemian programowych z 1963 r. stosunek *DGB* do partii politycznych sformułował dokładniej jego ówczesny przewodniczący, L. Rosenberg.

„Związki zawodowe nie mogą być nigdy politycznie neutralne — czyli apolityczne. Zaś fakt, że związki oczekują od tych partii, które wywodzą się z ruchu robotniczego i których wyborcy rekrutują się w przeważającej części z kół pracobiorców, szczególnego zrozumienia, jak i najdalej idącego poparcia jest sam przez się zrozumiały, tak jak skłonność przedsiębiorców do partii konserwatywnych i pravicowo-liberalnych”³³.

Ze zrozumiałych powodów *DGB* ciąży ku *SPD* i odwrotnie. Nie bez znaczenia są tutaj historyczne związki socjaldemokratycznego ruchu związkowego i politycznego. Dotyczy to zarówno sfery programowej, jak i doktrynalnej. Incydentalne kontakty i związki z innymi partiami nie mają w tym przypadku większego znaczenia.

Rozpatrując problem od strony organizacyjnej, należy stwierdzić, że pogląd o podwójnym członkostwie *SPD* i *DGB* nie znajduje potwierdzenia w rzeczywistości. Według statystyki *SPD* tylko 24,8% jej członków jest zorganizowanych w *DGB*³⁴. Stan ten wykazuje tendencję malejącą, która wynika ze zmniejszenia liczby robotników w szeregach *SPD*. Bliższe są za to związki personalne między tymi organizacjami. Od lat wszyscy przewodniczący organizacji związkowych są członkami *SPD*, dotyczy to także przeważającej części ścisłego kierownictwa *DGB*. Na niższych szczeblach partii i związków przenikanie się aparatu jest znacznie dalej posunięte.

Powiązania partii socjaldemokratycznej z *DGB* i odwrotnie polegają przede wszystkim na związkach ideologicznych i programowych. Tak bowiem *SPD*, jak i *DGB*, do długofalowych programów zaliczają m. in.: „kwalifikowane współdecydowanie”, ponadzakładowy system korekty dochodów, kierowanie inwestycjami, reformę kształcenia zawodowego, reformowanie systemu podatkowego na korzyść pracobiorców, publiczną kontrolę gospodarki itp. elementy programowe pojmowanego w sposób socjaldemokratyczny „państwa społecznego”³⁵. Zbliżona jest także ewolucja programowa obu organizacji. Reformistycznym przemianom *SPD* towarzyszyły podobne zmiany programowe *DGB*, oparte — w zakresie koncepcji społeczno-gospodarczej — na wspólnej doktrynalnej podstawie — teorii gospodarczego wzrostu J. M. Keynesa, przy pełnej akceptacji systemu społeczno-politycznego, panującego w RFN. W politycznym działaniu *SPD* korzysta systematycznie z jawnej lub zakamuflowanej formy poparcia *DGB* dla swej polityki wewnętrznej i nie tylko. Słusznie więc stwierdza L. Meissner, że w „*DGB* dominuje kierunek socjaldemokratyczny, aczkolwiek nie jest on jednolity”³⁶.

³³ L. Rosenberg, *Sinn und Aufgabe der Gewerkschaften. Tradition und Zukunft*. Düsseldorf 1973, s. 80.

³⁴ Za: H. H. Hartwich, *Gewerkschaften und Parteien...*, op. cit., s. 229.

³⁵ Por. *Grundsatzprogramm des SPD*. W: Hrsg. O. K. Flechtheim, *Die Parteien der Bundesrepublik Deutschland*. Hamburg 1973, s. 215 i nast. oraz *Grundsatzprogramm des DGB von 1963*, W: G. Leminsky, B. Otto, *Politik und Programmatik des DGB*, op. cit., s. 45 i nast.

³⁶ L. Meissner, *SPD i jej elita polityczna w okresie VI Bundestagu (1969 - 1972)*. Warszawa 1973, s. 159.

Tak DGB, jak i SPD, bronią się jednak przed zbyt daleko posuniętą identyfikacją.

„Związki zawodowe bowiem nie mogą stać się surogatem partii (*Parteienersatz*). Muszą one samodzielnie opracowywać polityczne koncepcje oswobodzenia i równouprawnienia mas pracujących i projektować modele przyszłego rozwoju społeczeństwa. Na gruncie takich modeli musimy oddziaływać na partie, a nie odwrotnie”³⁷.

Wypowiedź przewodniczącego DGB, O. Vettera, w pewnym zakresie dość typowa, charakteryzuje stosunki między związkami zawodowymi a SPD.

Proces politycznej i ideologicznej integracji SPD i DGB ulega systematycznemu pogłębianiu. Duży wpływ na to ma stan ogólnych przemian wewnątrzustrojowych w RFN. Relegacja małych partii politycznych z systemu parlamentarnego RFN uzależniła burżuazyjne partie masowe od lojalności olbrzymiej masy wyborców.

„Jak zaś wskazuje od dawna dyskutowany fenomen systemu partyjnego w RFN, w praktyce uznanie i jego stabilizacja polega nie tyle na zgodnym z konstytucją uzasadnieniu (art. 21 UZ), lecz na 'doświadczeniu' czyli bezpieczeństwie i gwarancji materialnego standardu, miejsc pracy i zabezpieczeniu społecznym. Jak pokazało bowiem doświadczenie lat 1966/1967 każde zjawisko kryzysowe może tę stabilizację skutecznie naruszyć”³⁸.

Zwrot SPD ku ruchowi zawodowemu —

„od dawna bowiem jest zauważalne poszukiwanie przez partie polityczne bliskich związków z organizacjami związkowymi robotników i pracowników umysłowych [...], traktowane jako forma transmisji do mas”³⁹

— stanowi ważny element pogłębiania integracji obu organizacji. Proces ten jest szczególnie ważny dla SPD, gdyż na skutek przekształcenia w partię „ogólnonarodową” znacznemu zróżnicowaniu uległa struktura społeczna jej szeregów. Dominacja pracowników umysłowych i urzędników w partii spowodowana chęcią robienia kariery, rodzi konieczność zapewnienia dotarcia do robotniczych mas; w tej sytuacji DGB jest naturalnym sojusznikiem SPD.

Nie ulega wątpliwości, że pozainstytucjonalne powiązania DGB z SPD mają znacznie większe znaczenie, w dziedzinie pozaparlamentarnego wpływu na kształtowanie się woli państwa, niż związkowa reprezentacja w *Bundestagu*.

ZAKOŃCZENIE

Związki zawodowe, zrzeszone w DGB, w okresie dwudziestu siedmiu lat funkcjonowania w RFN przeżyły daleko idącą ewolucję. Jej istotnym czynnikiem było samookreślenie się wobec burżuazyjnego państwa. Polegało ono nie tyle na formalnej akceptacji systemu społeczno-politycznego, ile na procesie dostosowania strategicznych celów ruchu związkowego do politycznego i ekonomicznego systemu RFN, kryształującego kierunki rozwojowe w praktyce społeczno-politycznej.

Przyczyny obiektywne i subiektywne wyjaśniają genezę tego procesu. O ile jednak obiektywne wynikają z ogólnych prawidłowości rozwojowych burżuazyjnego państwa, o tyle subiektywne były determinowane ideologiczną platformą socjaldemokratycznego ruchu związkowego.

³⁷ O. Vetter (cyt. za: *Protokoll DGB — Kongress 1971*, s. 34).

³⁸ H. H. Hartwich, *Gewerkschaften und Parteien...*, op. cit., s. 232.

³⁹ Tamże.

Uwarunkowane rewizjonistyczną ideologią społeczną socjaldemokracji, zgrupowane w *DGB* związki zawodowe przyjęły — z chwilą swego powstania — program społecznych przemian na gruncie obowiązującego systemu. Polityczna porażka *DGB* w 1952 r. była następstwem umocnienia się systemu władzy. Wskazywał na to postępujący proces instytucjonalizacji partii politycznych i grup nacisku. Ustalenie ram konfrontacji pracy i kapitału ostatecznie wyznaczało miejsce związków zawodowych w społeczno-politycznym systemie RFN.

Reformizm zachodnioniemieckich socjaldemokratów (Bad Godesberg 1959 r.) znalazł odbicie w programowych przemianach *DGB*. Charakterystyczna dla tych zmian, zarówno w *SPD* jak i w *DGB*, była reorganizacja programu społecznych przemian na rzecz stabilizacji systemu gospodarczego i politycznego.

System społeczno-gospodarczy RFN tworzy, po przebyciu określonej ewolucji, ograniczanej wzrastającą rolą państwa, model gospodarki rynkowej, łagodzonej solidarnościowymi celami państwowej polityki społecznej. Doktrynalne założenia zachodnioniemieckiej gospodarki wyznacza neoliberalna myśl ekonomiczna coraz bardziej relatywizowana przez teorię gospodarczego wzrostu Keynesa. Rozbudowanej funkcji społecznej towarzyszy wzrost ingerencji państwa w sferę gospodarczą⁴⁰.

Przyjęcie przez państwo w RFN zabezpieczenia społecznego (m. in. zapomogi dla bezrobotnych, ubezpieczenia na wypadek choroby i kalectwa, pomoc rodzinie, ubezpieczenia na starość) spowodowało obumieranie solidarnościowej funkcji związków zawodowych. Państwowe próby sterowania polityką gospodarczą w celu zapewnienia stabilizacji, podjęte z chwilą przejścia władzy przez *SPD*, stworzyły przesłanki do określonej formy pozornego partnerstwa społecznego między państwem a związkami. Platformą stały się bowiem wspólne cele: pełne zatrudnienie, zapewnienie konsumpcji przez wzrost płac realnych, *quasi*-demokratyzacja gospodarki w formie współdecydowania itd. Umocniło go objęcie władzy przez koalicję *SPD-FDP*.

Związek *DGB* i *SPD* jest wyraźnie dostrzegalny, owocuje on bowiem w określonych formach współpracy także pozainstytucjonalnej.

„Zarówno za granicą, jak i w kraju każdy wie, że pracobiorcy i ich organizacje, związki zawodowe, odegrały nadzwyczaj ważną rolę przy wyprowadzeniu RFN ze światowego kryzysu gospodarczego. W 1975 r., a jeszcze bardziej w 1976 ich żądania w sprawie płac i układy taryfowe uwzględniały sytuację i były bardzo umiarkowane. Związki zawodowe mogły tak postępować, mając głębokie zaufanie, że nie zostaną ograniczone świadczenia socjalne”⁴¹.

Związek *DGB* z *SPD* to tylko jeden z czynników wyznaczających jego znaczenie w RFN. Intensyfikacja tej współpracy na szczeblu państwa w poważnym stopniu, uzależniona od partyjnych barw kolejnego rządu w Bonn, nie zmienia samej zasady współuczestnictwa *DGB* w stabilizacji panującego systemu. Wyznacza go bowiem przede wszystkim koncepcja rozwoju społeczno-gospodarczego RFN, co do której w 1963 r. *DGB* się wyraźnie wypowiadało. Programowe zbliżenie chadecji i socjaldemokracji zachodnioniemieckiej, gwarantujące w konsekwencji w ogólnym zarysie kontynuację aktualnej polityki gospodarczej, w dalszym ciągu stabilizuje pozycję *DGB* w tym kraju.

Efektom ewolucji ruchu związkowego zorganizowanego w *DGB* jest wzrost jego znaczenia w systemie polityczno-gospodarczym RFN. Warunkowany jest on stanem

⁴⁰ Por.: Z. Grabowski, *Ekonomiczne koncepcje zachodnioniemieckiej chadecji*. W: *Polityczne i ideologiczne problemy współczesnej chrześcijańskiej demokracji*. Warszawa 1974, s. 251 oraz T. Grabowski, *Ekonomiczne koncepcje SPD*. W: *Współczesna socjaldemokracja*, Warszawa 1975, s. 313.

⁴¹ H. Schmidt (kanclerz federalny). „Quick” nr 36/1976, s. 12.

społeczno-politycznego konformizmu ruchu związkowego. Nie bez podstaw bowiem B. Otto, — jeden z ideologów tej organizacji — stwierdził, że organizacja pracobiorców „opierając się na Ustawie Zasadniczej jest czynnikiem porządku i stabilizacji systemu przy założeniu nieograniczonej wierności państwu i konstytucji”⁴².

WITOLD M. GÓRALSKI

HOLOCAUST

Z okazji trzydziestej piątej rocznicy wybuchu powstania w getcie warszawskim amerykańska stacja komercyjna *National Broadcasting Company (NBC)* wyświeśliła serial telewizyjny *Holocaust*¹ — film poświęcony martyrologii żydowskiej w czasie II wojny światowej. Cztery kolejne odcinki pokazano w dniach 16-19 kwietnia 1978 r. w godzinach wieczornych, w porze gromadzącej największą ilość widzów; ponadto *Holocaust* poprzedzony został szeroko zakrojoną i starannie przygotowaną kampanią reklamową, sugerującą pojawienie się dzieła o dużych walorach artystycznych i poznawczych. Prasa amerykańska zapowiadała niemal powszechnie, iż *Holocaust* wstrząśnie opinią publiczną i że będzie swego rodzaju ewenementem w dziejach telewizji komercyjnej. Na kilka dni przed premierą „*The Washington Post*” pisał: „Każda rodzina amerykańska powinna obejrzeć *Holocaust*. Jest to największy film kiedykolwiek zrobiony dla telewizji”². Ten sam dziennik propagował film określając go wręcz jako przełom w programach telewizji komercyjnej, rzeczywiście na ogół nie wykraczającej poza formułę dość banalnych seriali sensacyjno-rozrywkowych. Tygodnik „*Time*” zapewniał czytelników, iż *Holocaust* stanowi wyjątkowo artystyczne i udane połączenie cech serialu komercyjnego z szerszymi ambicjami artystycznymi i poznawczymi³.

W rzeczywistości *Holocaust* okazał się zwykłym i pod wielu względami typowym produktem amerykańskiej telewizji komercyjnej. W ciągu ostatnich lat próbuje ona pozyskać publiczność nakręcając seriale wciąż według utartych wzorów, z tym jednak, że w treści swej zaczynają one wybiegać poza tradycyjny schemat westernu i filmu sensacyjnego. W kierunku tym szczególnie zachęcająco podziałał sukces wyświetlonego w styczniu 1977 r. przez *ABC* serialu *Roots*, nakręconego według głośnej i cieszącej się dużą popularnością książki Alexisa Haley'a pod tym samym tytułem. Serial *Roots*, podobnie jak *Holocaust*, składał się ze stosunkowo niewielkiej ilości odcinków i był również pokazywany sukcesywnie, w ciągu kilku kolejnych wieczorów. Metoda ta nie gwarantuje co prawda zrodzenia się stałej preferencji dla określonej stacji telewizyjnej, ale w obydwu wypadkach, zarówno *ABC* jak i *NBC*,

⁴² B. Otto, *Gewerkschaften im sozialen Rechtsstaat*. W: *Sondedruck aus Beiträge zur Konfliktforschung*. Köln 1972, s. 104.

¹ *Holocaust*; scenariusz Gerald Green, reżyseria Marvin Chomsky. Tytuł filmu jest dość trudny do oddania w języku polskim. W dosłownym znaczeniu słowo *holocaust* oznacza „całopalenie”, ale w literaturze anglosaskiej przyjęło się ono także jako termin określający wyniszczenie Żydów podczas II wojny światowej.

² T. Shales, *Holocaust's Pain and Power*. „*The Washington Post*” z 12 IV 1978.

³ F. Bich, *Relieving the Nazi Nightmare*. „*Time*” z 17 IV 1978.